

СПИСАНИЕ ЗА ЛИТЕРАТУРА И ИЗКУСТВО

4/2011

ПРОСТОРИ

ИДЕИ

КУЛТУРОСОФИЯТА НА Д.С. ЛИХАЧОВ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ЕПОХАТА

АЛЕКСАНДЪР ЗАПЕСОЦКИ

Проф. Александър Запесоцки е ректор на Санктпетербургския хуманитарен университет на профсъюзите, академик на Руската академия по образование. Завършил е Ленинградския институт по точна механика и оптика и е автор на изобретение в областта на космическата наука. Един от най-видните руски специалисти в областта на културологията. Режисьор и сценарист на научнопопулярни филми и тв програми. Заслужил деятел на науката на Руската федерация. Заслужил артист на Русия. На негово име е назована малката планета на Слънчевата система № 6578.

Неговите културологични трудове са преведени в много страни по света.

В психокултурната методология на световното познание съществува концепция, според която източник и предпоставка за човешкия гений се явява определено съответствие между човека и времето, когато личната болка на бъдещия гений резонира с аналогичната болка на обществото. В подобен случай човек остро чувства предизвикателствата на времето и намира за тях адекватен отговор в своята лична биография. Така е било по време на Реформацията, когато Лутер, преживявайки и изживявайки кризата на собствената си идентичност, помогнал на Западна Европа да открие нови ценностни основания за битието, укрепвайки по този начин основите на мирогледа на съвременната западна цивилизация. В тази формула намира място и гражданският подвиг на Ганди, който въплътил проект за собственото си морално саморазвитие в общонационален мащаб, подготвяйки идеологически движението за национално освобождение на Индия.

Мисля, че такъв човек беше и Дмитрий Сергеевич Лихачов, чийто трудове могат да бъдат разглеждани като глобален проект за духовно оздравяване на руската култура и общество. След неговата смърт писаха: „Това беше Човек-епоха“ и че заедно него е изчезнала една цивилизация, чийто последен представител и душа беше той; че светът на Лихачов си е отишъл в небитието, а

неговата смърт е скъсала ключовата връзка в нравствената приемственост на руската култура. И ако втората част на това твърдение е твърде спорна, то с първата е трудно да не се съгласим. Безспорно, академик Лихачов беше в резонанс със своето време, той преживяваше неговите болки като свои собствени и това беше негов съзнателен избор, нравствено изстрадана позиция на учен и гражданин. Неговите културологически трудове са достоен отговор на предизвикателствата на Времето. А предизвикателствата на ХХ век бяха фундаментални. След „проклетите дни“ на Октомврийската революция и кървавата епоха на репресиите Русия мъчително откриваше нова идентичност, за пореден път опитвайки се да отговори на въпросите „кои сме?“, „откъде идваме и накъде отиваме?“.

Катастрофалното време на 90-те години постави не по-малко остри въпроси. Кое е нашето духовно призвание, „върховният дълг“ на народа, замисълът и смисълът на нашата история и култура? И въобще има ли го? Какво разстройва социално-културната система, което в руската история често пъти приема необратима форма, водеща към гибел? Какви заплахи от духовен характер поражда вътрешната дезорганизация на обществото, пречейки му да запази своите жизнено важни параметри в пределите на исторически утвърдените граници? Каква е причината за националните катастрофи и с помощта на какви механизми обществото може да се запази като цяло в историческото време? Защо руската култура отхвърля либералните ценности за правата и свободите на личността, а отношението към правото винаги е било и си остава негативно? Защо и до днес не се забелязват макар и контурите на правова държава, а ръстът в броя на законите по странен начин провокира развитието на безкрайната корупция и престъпност? Защо с такива патологични зигзаги се придвижва пазарната икономика? Какво е мястото на Русия в глобалния свят? Кои сме ние в областта на културата?: Европа? Евразия? Или абсолютно самобитна, самостоятелна култура? Как и за сметка на какво Русия трябва да се утвърждава в световното си съжителство? С какви средства, методи, ресурси? Отговорите на въпроси от този род изискваха нова методология, с друг исторически поглед и дълбоцинна интерпретация на ключовите събития в отечествената история.

В това интелектуално напрегнато и нравствено обременено проблемно поле (което не е изгубило своята актуалност и до ден днешен) културологическото наследство на академик Д. С. Лихачов е от изключителен интерес. Академикът беше не просто въплъщение на някакво универсално, събирателно „синтетично“ знание, някакъв междудисциплинарен учен – хуманитарист – в края на миналия век наред с Лихачов-филолога се изправи фигуранта на Лихачов-културолога, не по-малко значителна и мащабна.

Погледът на Дмитрий Сергеевич върху отечествената история – това, несъмнено, е поглед на културолог. Според Лихачов историята на Русия – това е историята на нейната култура. Занимавайки се с въпросите на текстологията, литературознанието и изкуствознанието, Д. С. Лихачов още от първите си печатни работи стъпва на един многогластов и универсален контекст на отечествената култура. По същество той предложи свой образ на знанието за културата, който ни дава ключ за разбирането на нейната специфика, за анализа

на съвременните проблеми на развитието. Не случайно го интересуват преди всичко съдбоносните за създаването на отечествената култура епохи и периоди, привлича го човешкото, хуманитарното съдържание и смисъл на руската литература, изкуство, философия, религия.

Взискателността в културологичните идеи на академика до голяма степен се определяше от обстоятелството, че социално-культурните процеси в края на 80-те – и първата половина на 90-те години се анализираха от него, от една страна, в контекста на исторически устойчивите тенденции на реформите в Русия, от друга страна – въз основа разбирането на Русия като субект от световната история, включена в нейния поток. Ето защо, когато започна да се разпада формиралата се десетилетия система от ценности, когато животът започна да поставя съвсем нови въпроси, най-убедителни и фундаментални се оказаха отговорите на Лихачов, защото в основата им лежеше неговото системно културологично разбиране на Русия, на нейната душа, на нейния умствен багаж.

Лихачов анализира руската култура в динамиката на нейното историческо формиране и развитие, показвайки се като най-тънък познавач на основните етапи на културния живот и особеностите в поведението на културата на най-острите исторически завои в нейното развитие. Неговият поглед върху разглежданите явления е винаги многоизмерен и времевата историческа плоскост на анализа е само една от многото. Погледът на Дмитрий Сергеевич успя да обхване културата на Русия в динамиката на историческото ѝ формиране и развитие и едновременно в нейната системна цялост, в нейната удивителна, прекрасна вътрешна сложност и в благородната, щедра откритост, многообразието на външните връзки и взаимовлияния, в основната, стожерна нравствена сила и в преплитането на противоречията. Работите на Дмитрий Лихачов, в които се характеризира спецификата на руската култура, анализира се формирането на нацията и реформите на Петър Първи, дават най-важния материал за изясняване национално-культурната ни идентичност. Тази страна от културологичното наследство на учения е извънредно важна за днешния етап в развитието на руското общество.

Културологичното наследство на академика има изключително значение за разбиране на причините за „смутните времена”, търсенето на ресурси за национална самоидентификация на руснаците в ситуация на духовна криза. Както става ясно сега, Дмитрий Сергеевич е бил най-големият специалист, изследвал спецификата на културата през преломните моменти в историята на Русия. Става дума за такива най-важни завои в културното развитие на Русия като нейното приобщаване към християнството, периода на образуването на Руската държава на границата между XIV–XV век и епохата на барока в края на XVII век. Дълбоки, ярки и оригинални резултати получава Лихачов при анализа на културната действителност при реформите на Петър.

Всички тези изследвания Д. С. Лихачов провежда в глобален контекст, отчий тайки гръцкото и южнославянското, западното, скандинавското, татаро-монголското и другите влияния. При това Дмитрий Сергеевич убедително показва, че развитието на културата се осъществява от и през хаоса към хармонията, през просветлението на висшия смисъл, през усъвършенстването на формиращата

човека културна среда; през нарастването на организираността на културните форми и увеличаване на личностното, хуманитарното начало – „сектора на свободата”.

Дмитрий Сергеевич разбра и успя да интерпретира самобитността на руската култура в нейния генезис, да представи цялостната картина на нейната духовна същност. Лихачов, подчертавайки европейския характер на хилядолетната руска култура, побрала в себе си християнските идеали, в същото време разкрива природата на националната самобитност на Русия, проявяваща се в духовните търсения на народа, в каноните на руската естетика, в религиозния опит на руското православие – в опита на народа, неговото благоговейно отношение към земята, към Природата.

Разглеждайки Русия в мощния поток на световния процес на развитие на цивилизацията, Д. С. Лихачов неизменно отрича всякакви опити да се говори за руско-славянска изключителност. Най-характерната черта на руската култура, преминаваща през цялата ѝ хилядолетна култура, академикът съзираще в нейния универсализъм, в нейната вселенска същност. И държавата Русь, и нейното обкръжение от самото начало са били многонационални – варягите на север, гърците на бреговете на Черно море, хазари, сред които имаше и християни, и юдеи, и мохамедани; близките (тесни) отношения на Рус с угро-финските и литовските племена, с „чуждите”, и т.н. Руската култура винаги е била по своему европейска и винаги е носела в себе си всички отличаващи я особености, свързани с християнството: личностното начало, универсализъмът, възприемчивост към другите култури, стремежът към свобода. При това, главната особеност на руската култура е нейната съборност (катедралност), като една от формите на характерните начала на европейската култура. В този смисъл Русия е най-европейската страна в Европа. Защото според Лихачов „европейската култура се отличава именно по това, че тя е открита към възприемане на другите култури, към тяхното обединяване, изучаване, запазване и отчасти усвояване.

Според Д. С. Лихачов в своята култура Русия винаги е имала твърде малко източно. Много по-голямо значение за нея е имало противостоенето между Юга и Севера, отколкото между Изтока и Запада. От Византия и България е дошла в Русия духовната европейска култура, а от Скандинавия – езическата дружинно-княжеска военна култура. Логично е (и по-вярно би било) в културно отношение да наричаме Русия Скандовизантия, отколкото Евразия.

Ясно определяйки същността на руската национална самобитност, ученият смята, че нашите национални черти, особености и традиции са се оформили под влиянието на по-широки културни комплекси. Проследявайки генезиса на културата на древна Рус, Лихачов счита за особено важно приобщаването на славяните към християнството, отбелязвайки първото (татаро-монголското нашествие) и второто (след нашествието) гръцкото и южнославянското влияние. Без да отрича татаро-монголското влияние, ученият още повече го характеризира като чуждо, изцяло отхвърлено. Рус възприела нашествието като катастрофа, като „нахлуване на сили от отвъдното, нещо невиждано и непонятно”. Още повече дълго след освобождението от татаро-монголите развитието на руския етнос противчало под знака на преодоляването на „тъмните векове на робство-

то" на чуждата култура. Отбелязвайки мястото на Рус през XIV–XV в. в културния комплекс на т.нар. Източноевропейско предвъзраждане (Ренесанс), вместващо в себе си езика, литературата, живописта, строителство и архитектура, религиозно-философската мисъл, бита и обычайите, Лихачов констатира пълно разбиране в този период между източните и южните славяни (българи, сърби и руснаци) – както езиково, религиозно, така и общокултурно. Именно през този период става формирането на руската национална култура. Характерното е, че става дума за културата като цялост и особено литературата, подчинени на темата за държавното строителство.

В по-широк, по-мащабен контекст генезисът на славянската култура следва да се разглежда във взаимовръзка с гръко-византийския културен комплекс. В редица свои трудове академикът твърде убедително, с конкретни и впечатляващи детайли показва (доказва) как се е осъществявало това влияние, потвърждавайки, че то е съответствало на дълбоките потребности за развитието на руската култура. В момента на своето изграждане на общонационално ниво (XIV–XV) руската култура носи в себе си, от една страна, „черти на уравновесена, уверена в себе си древна култура, която се опира на сложната култура на стария Киев и стария Владимир”, от друга страна – „в нея видимо откриваме органическа връзка с културата на източноевропейското Предвъзраждане (Ренесанс)”. Независимо от това че развитието на руската култура по това време е имало предимно религиозна дреха, в своите по-висши прояви неговите паметници позволяват днес да говорим за внимание към личността, към човешкото достойнство, за висок хуманизъм и други черти, определящи принадлежността на Русия към още по-широкия – общоевропейски културен комплекс. Появата на Западните форми на култура в Русия, смята академикът, е станало възможно в резултат на вътрешното съзряване на собствената ѝ култура. Т.е. дълбоката същност на ставащото било не копиране културата на друг народ, а ускоряването с помощта на нови за страната символи, израстване на „европейското” отвътре. Най-сериозната разлика на Допетрова Русия от Запада по онова време академикът счита не брадите и дрехите, а липсата на собствена наука и университети. Дмитрий Сергеевич първи в най-новата история на Русия обосновава културата като духовен базис на общонационалното битие, а нейното запазване – като залог за душевна безопасност на нацията. Академикът писа, че ако Природата е необходима на човека за биологичния му живот, то културната среда е също толкова необходима за духовния, нравствения живот, за неговата „духовна уседналост”, нравствена дисциплина и социалност. Ако не съблюдаваш законите на биологическата екология, можеш да убиеш човека, а да убиеш човека нравствено можеш, ако не съблюдаваш (не опазваш) екологията на културата”. Вън от културата, непрестанно подчертаваше той, настоящето и бъдещето на народите и държавите губят смисъл. Културологичният патос в по-следните книги на Д. С. Лихачов утвърждава истината, че за Русия влизането в своята собствена духовна традиция е много по-важно и по-актуално от интеграция към т.нар. „европейски дом”, в духовното пространство на който преживява своята агония европейският рационализъм. Още повече че със своето научно творчество Дмитрий Сергеевич ни приближи до разбирането за „дуловния код”

на Русия.

Дмитрий Сергеевич подчертаваше значението на културния диалог като водещо условие за саморазвитие на културната система – колкото повече вътрешни и външни връзки има културата с други култури, толкова по-богата става тя, толкова по-високо се издига тя в своето историческо развитие.

Дълбок научен потенциал и висок нравствен патос има идеята на Дмитрий Сергеевич за цялостност на културните и природните системи, където цялото предшества частта, определяйки нейната същност и функции. „Считам за изключително важно да разглеждам културата като органично цялостно явление, като среда, която има свои, общи за различните аспекти на културата тенденции, закони на взаимопритесяне и взаимоотблъскване. Считам за необходимо да разглеждам културата като определено пространство, сакрално поле, от което не можеш да вземеш някоя част, без да разместиш останалите части.“

Културната цялост се разгръща с многообразието на включваните в понятието културни явления с богатството на взаимовръзките и взаимовлиянията. В частност ученият разглежда религиозно-философските възгледи и бит, културата и изкуството, езикът и нравите, обичаите и правото – всичко, създадено от ръката и ума на човека. Академикът конструира свое, особено виждане за вътрешния морфологичен строеж на културата, отделяйки културните комплекси и изследвайки техните взаимовлияния и еволюция.

Разсъждавайки над началната фраза на Евангелието по Йоан „В началото бе Словото“, Д. С. Лихачов нееднократно подчертава, че Словото в руската култура – това е нещо повече от имената на вещите. Това е нещо, изпреварващо самата действителност (нещо, което е съществувало преди нея – б.м.), това е Логосът, идеята, определяща нейното въплъщение. На тази светогледна основа впоследствие се е родила идеята за цялостност на културата и Природата, която според Дмитрий Сергеевич трябва да стане основа на екологията и културологията. И едната, и другата науки са длъжни да изучават цялата взаимосъврзаност на системата, разбирайки света на Природата и културата като цяло, виждайки това цяло като Логос, който предшества битието, определяйки всичките му реални проявления. Оттук Дмитрий Сергеевич извежда принципа за високата (!) отговорност на Човека за разрушаването на установените в света взаимовръзки – както материални, така и духовни. На базата на тази философия Дмитрий Сергеевич обосновава идеята за духовна и стилистична цялост на културата, която впоследствие позволи, вече на организационно-правно ниво, да обоснове (в частност в рамките на Декларацията за правата на културата) приоритетите на държавната културна политика. Лихачов разкри особената роля на националния език, свят, на който се крепи културата като системна цялост, концентрира културните съмисли на всички нива на битието – от нацията като цяло, до отделната личност. Едно от главните проявления на културата – това е езикът. Езикът не е просто средство за комуникация, а преди всичко творец, строител (съзидател). Не само културата, но и целият свят намира своето начало в Словото.

Словото, езикът ни помагат да видим, да забележим и да разберем това, което без него не бихме видели и не бихме разбрали, откриват на човека об-

кръжаващия го свят. Явление, което няма име, като че липсва, отсъства от този свят. Можем само да се досещаме за него с помощта на други свързани с него и вече назовани явления, но като нещо оригинално, самобитно то, отсъства за човечеството. Оттук става ясно какво огромно значение има за народа богатството на езика, определящо богатството на „културното съзнание“ на света.

Дмитрий Сергеевич формулира и осъществи много важен културологичен принцип, съгласно който същността на културата се проявява и формира в Словото. Националният език, смяташе академикът, е не само средство за общуване или знакова система за предаване на информация, той встъпва в качеството си на заместител на руската култура, форма на концентрация на нейното духовно богатство. В научните дискусии той нееднократно отбелязваща, че националните особености и идеали на културата по-ясно от всичко са изразени в литературата и писмеността. При това текстът – това не е просто огледало на културата, в което тя се представя в концентриран вид, но и мощна духовна стихия, преобразуваща самата реалност по законите на Словото.

Като фундаментална културологична идея на Дмитрий Сергеевич, важна за днешното самосъзнание за духовната уникалност на Русия, е твърдението за това, че вариантите за бъдещето на културата се коренят в миналото... Основният въпрос в отношението към настоящето и миналото е: къде се чувстваме у дома си? Дмитрий Сергеевич дава еднозначен отговор – нашият дом е в миналото. Оттам ще черпим сили, идеи, вяра в своето бъдеще. „Паметта – е основа на съвестта.“ В статията „Бъдещето на литературата като предмет за изучаване“ той пише: „За да прекараш много дълга мислена линия в бъдещето, е нужно да имаш достатъчно дълъг противовес в миналото – линия също толкова дълга в миналите столетия. Ако опънем мислени линии от миналото в настоящето, то някои от тези линии ще се окажат толкова устойчиви в своето направление, че можем да ги продължим в бъдещето.“

Действително, за да открие своята идентичност, културата е длъжна преди всичко да си върне изгубената цялостност, да се излекува, т.е. да възстанови историческата приемственост, да разбере и да приеме своята духовна самобитност и да я осъществи на практика. Възстановяването на целостта и органичността на национално-културния свят, писа академикът – „е задача не по-малко съществена, отколкото опазването на околната среда. Ако Природата е необходима на човека за биологичния му живот, то културната среда е също толкова необходима за неговия духовен и нравствен живот, за неговата „духовна уседналост“, нравствена дисциплина и социалност. Да убиеш човека биологически можеш, ако не съблюдаваш законите на биологичната екология, а да убиеш човека нравствено, можеш, ако не съблюдаваш екологията на културата.“

И в други периоди, когато е трябвало да определи духовните основания за национално възраждане, Рус се е обръщала към миналите епохи. В частност, в периода на преплитане на националното самосъзнание и формирането на базовите основи на руската национална култура (втората половина на XIV–началото на XV в.) русите, търсейки опора за своето културно възраждане, активно се обръщали към древността, но не класическата, както го правели европейските народи през същия период, решавайки същите задачи, а към своята,

националната древност.

Днес ние отново се сблъскваме с проблема за загубената историко-културна цялостност, а по-точно – духовната независимост на нацията. Академик Лихачов ни предлага път за откриване (и осъзнаване) на културната мисия на Русия: това е преди всичко разбиране и приемане на миналото – каквото и да е то, в т.ч. и трагичното, срамното – то задължително трябва да влезе в актуалното пространство на самосъзнанието; това е ровене в историческото минало на върховите състояния на държавното и общественото битие (т.е. най-силните периоди на нейното развитие, когато Русия най-пълно изразяваше своето битие и своето предназначение). Едва когато ги открием, можем да прехвърлим мост от миналото през провалите на историческото и културно небитие, към бъдещето.

Може да се каже, че връх на житетския и научния път на Д. С. Лихачов става разработката на „Декларацията за правата на културата“. В този документ бе формулиран новият подход при определяне на мястото и ролята на културата в живота на обществото, представено системно и многопластово разбиране на културата, която се представя като процес на създаване, съхраняване, разпространяване и възпроизвеждане на нормите и ценностите, способстващи за издигането на человека и хуманизирането на обществото. Културата е представена като сътворена от человека и обитавана от него материална и духовна среда, като форма на съзидание и израз на неговата хуманистична природа, екзистенциално ориентиран „масив“ от начини и резултати от дейността на хората, в които е въплътена, утвърждава се и се развива човешката духовност. От функционална гледна точка културата ни предлага жизнени ценности и идеали, определя социалните ориентации и стандарти на поведение, осигурява индивидуалното самоопределение на личността, подпомага общественото съгласие, консолидацията на човешките общества, обезпечава социален контрол (като външни забрани, изпълнявани от помощни социални институти, както и вътрешни контрольори – нравствените преживявания на отговорността и дълга, на съвестта и вината).

Културата борави с онзи уникален социален механизъм, чрез който става наследяването, предаването на духовните ценности, на социалния опит от едно поколение на друго. Тя (културата) притежава не само генетична информация, която осигурява самоидентификация и цялост на обществото, но и своеобразна „имунна“ матрица, която позволява на субекта да се идентифицира с определена система от ценности и да разпознае същността на другите култури. Ограничното битие в света на културата – това е, ако си спомним Светото писание, най-важното условие за изграждането на человека – „по образ и подобие“ на същия този духовен код, който ни дава нашата национално-културна неповторимост и уникалност. В контекста на такова разбиране именно културата е главният смисъл и глобална ценност на народите и държавите – вън от културата тяхното съществуване губи смисъл.

Научното слово на академика – това е образец на трайно хуманитарно знание, т.е. знание за собствените духовни основания, обременено от вярата, болката и надеждата на самия автор. „Много хора са убедени, писа той, че да обичаш Родината, означава да се гордееш с нея. Не! Аз бях възпитан да обичам

по друг начин – в любов-жалост. И с това чувство на жал и печал аз започнах да се занимавам от 1923 г. със староруска литература и древноруското изкуство. Исках да остана в паметта на Русия, както искат да запазят в паметта си образа на умиращата майка седящите до смъртния ѝ одър деца, да вземат нейните снимки, за да ги покажат на приятелите си, да разкажат за нейния мъченически живот". Не случайно научната рефлексия на академика беше винаги онтологически обременена, морално отговорна и културно творческа. От тази гледна точка научното наследство на академика влиза не само в огромния масив от текстове по теория и история на отечествената култура, но в същото време представлява онова нейно направление, на което можем да дадем името **културосяфия**.

Днес Русия, руската култура за пореден път е на кръстопът, а обществото – в разпад. Кой път ще изберем ние – народът – както справедливо отбеляза Дмитрий Сергеевич – е „непредсказуема история"? В една от своите работи Д. С. Лихачов отбеляза, че първото и главно съдържание на руската литература и култура като цяло е търсенето на истината. Тази черта е характерна за цялото творчество и житейския път на Дмитрий Сергеевич. И в своите научни трудове, и в публичните си изяви в края на 80-те и първата половина на 90-те Словото на академика за културата беше пределно отговорно и конструктивно – то я правеше видима, реална, истинска. Такава е природата на словото въобще, а на руското слово – още повече. Както се казва, „Да ви се даде според вярата"...

Преведе от руски Иван Ставрев